

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Temmuz/July 2025]

Nurdan BENLİ

<https://orcid.org/0000-0002-8940-1745>

Dr. Öğr. Üyesi | Sorumlu Yazar

n.benli@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

<https://ror.org/05ryem72>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Basa Edatının “Sonra” Anlamı ve Bas- Eylemi ile İlişkisi Üzerine

On the Meaning of the Preposition Basa ‘After’ and Its Relationship with the Verb Bas-

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 20.01.2025

Kabul Tarihi | Date Accepted: 16.07.2025

Yayın Tarihi | Date Published: 20.07.2025

Atıf | Citation

Benli, N. (2025). *Basa Edatının “Sonra” Anlamı ve Bas- Eylemi ile İlişkisi Üzerine*. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(2), 1123-1135. <https://doi.org/10.34083/akaded.1623119>

Benli, N. (2025). On the Meaning of the Preposition Basa ‘After’ and Its Relationship with the Verb Bas-. *Journal of Academic Language and Literature*, 9(2), 1123-1135. <https://doi.org/10.34083/akaded.1623119>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Nurdan BENLİ | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](#)

Öz

Eski Türkçe döneminde sıklıkla kullanılan ve genel olarak edat görevinde karşılaştığımız *basa* zarf ve edatının “sonra” anlamını kazanışı ve morfemin *bas-* eylemi ile semantik ilişkisi hususunda araştırmacıların net bir ortak görüşe varamamış olması bu yazıyı şekillendirmiştir. Eski Türkçe döneminde kullanılarak benzer anlamlara gelen ve benzer anlam gelişimlerini içeren sözcüklerin tanıklığı, karmaşık durumların çözümünde yol gösterici olabilir. Eski Türkçede *arka*, *geri*, *batı* anlamlarında kullanılan ve *ke kökünden geliştiği düşünülen “sonra” anlamındaki *kedin>keyin* sözcüğü ve yazın dilinde benzer gelişime sahip diğer morfemlerin durumları, *basa* zarf ve edatının “sonra” anlamının ortaya çıkışında semantik bir yorum yapılabilmesine imkân sağlamıştır. *Bas-* eyleminin “basmak, baskın yapmak, hakimiyet sağlamak” ve nihayet Tonyukuk II yazıtında “yardım etmek” anlamı, Kutadgu Bilig’de geçen “arka” anlamındaki sözcüklerin (*arka* yölek vb.) “yardım” ve “destek” anlamları, metinlerde şimdiye kadar gördüğümüz bazı oluşumları (art basut kılmak, art basut olmak) ve bunların *bas-* eylemi ile ilişkisini ortaya koyabilecek niteliktedir. Kutadgu Bilig’de sıklıkla kullanılan *basut* “yardım” ve *basutçı* “yardımcı” sözcüklerinin “arka” ve “geri” anlamındaki tüm sözcüklerle ortak kullanımları, “yardım” ve “destek” sözcüklerinin “arka” ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanılan “arkalamak” ve “arkadaş” sözcükleri de “yardım” sözcüğünün “arka” ile olan ilgisini ortaya çıkaran güncel tanıklardan bazılarıdır. Türklerin bir yere baskın yapma eylemleri tek başına yapılamayacağı ve topluluk halinde kendi içlerinde desteklenerek giriştikleri bir eylem olması nedeniyle sözcüğün Tonyukuk yazıtında görüldüğü gibi “yardım etmek” anlamıyla kullanımını beraberinde getirmiş ve *bas-* eylemi belki de “arkalamak, desteklemek, yardım etmek” anlamlarını kazanmasına neden olmuştur. Sözcüğün bu kazandığı anlamın “arka” sözcüğü ile olan ilişkisi de dil mantığında arkada ve geride olan her şeyin önünde olduğumuz gerçeği ve gerideki her şeyin bizim sonramızda kalıyor olması *basa* zarf ve edatının kazandığı “sonra” anlamını açıklayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: çok anlamlılık, *basa* edatı, basmak, yardım etmek, *kedin*

Abstarct

This article has been shaped by the fact that the word basa, which is frequently used in the Old Turkish period and generally encountered as a preposition, has acquired the meaning of ‘after’ and that researchers have not reached a clear consensus on the verb to which the adverbial verb suffix -a is attached. The testimony of the words used in the Old Turkic period, which have similar meanings and similar meaning developments, can be a guide in solving complex situations. The word kedin>keyin meaning ‘after’, which developed from a root *ke used in Old Turkic to mean ‘back, back, west’, and the cases of other morphemes with similar development in the literary language enabled a semantic interpretation in the emergence of the meaning of ‘after’ in the adverb and preposition basa. The meaning of the verb bas- as ‘to press, to raid, to dominate’ and finally ‘to help’ in the Tonyukuk II inscription, the meanings of the words with the meaning of ‘back’ (arka yölek etc.) in Kutadgu Bilig as ‘help’ and ‘support’ are capable of revealing some formations (art basut kıl-, art basut bol-) that we have seen so far in the texts and their relationship with the verb bas-. The common usage of the words basut ‘help’ and basutçı ‘helper’, which are frequently used in Kutadgu Bilig, with all the words meaning back and back, reveals the relationship of help and support words

with back. The words arkala- and arkadaş in Turkey Turkish are also some of the contemporary witnesses that reveal the relationship of the word help with back. Since the Turks' action of raiding a place could not be done alone and was an action they undertook as a community with the support of their own people, the word was used with the meaning of “to help” as seen in Tonyukuk, and the action of bas- perhaps caused it to gain the meanings of “backing, supporting, helping”. The relationship of this meaning of the word with the word ‘back’ and the fact that we are in front of everything that is behind and behind us in the logic of language and that everything behind us is behind us can explain the meaning of ‘after’ gained by the adverb and preposition basa.

Keywords: polysemy, preposition basa, bas-,to help, kedin

Giriş

Bir dilbiriminin birden fazla farklı ve ilişkili anlamlar sergilemesi dillerin yaygın özelliklerindendir. Kovacs’a göre dillerdeki tüm sözcükler az ya da çok anlamlı bir görünüm sergilerler. Bu dillerin dil ekonomisi ile ilgili bir durum olarak kabul edilmektedir (2011, s. 3). Dilin işlek yapısı farklı şartlar ve durumlar altında sözcüklerin anlam çeşitlenmesine uğramasına neden olmaktadır. Durumlar, şartlar ve bunları kullanan bireylerin her türlü farklılıkları isimlerin ve bilhassa eylemlerin yeni anlamlar kazanmasına neden olmaktadır. Her bir kullanım için yeni sözcükler yerine, mevcut sözcüklere eklenen yeni anlamlar yani çok anlamlı kullanımlar, dillerde kullanıcılar açısından kolaylık ve pratiklik sağlamaktadır. Diller kullanıldıkça gelişen, geliştikçe zenginleşen ve her türlü dilsel ihtiyacı karşılayabilecek olan sistemlerdir. Aksan’a göre “diller işlendikçe, değişik bilim ve sanat dallarında ürünler verildikçe, “soyutlama” gücü artmakta, özellikle soyut kavramlarda büyük bir zenginlik ortaya çıkmaktadır” (2004, s. 322). Sözcüklerin sık kullanımları ve bağlam içerisindeki diğer öğelerle olan durumları onların çok anlamlılık kazanmasına neden olan en önemli unsurdur. Sözcüklerin kazandıkları yeni anlamların genellikle somuttan soyuta doğru bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu da insanoğlunun evreni kavrayışı ile ilgili olmalıdır. Çok anlamlılığın sözcük türleri bakımından daha ziyade fillerde görüldüğü bilinmektedir. Pek çok isimle bir arada kullanılan ve sayı bakımından isimlere oranla daha kısıtlı olan eylemlerin farklı pek çok şartta dilin üretme kapasitesine göre farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Karaağaç’a göre; “Sözlüklerdeki sayıları, varlık adlarına göre çok daha az olan eylem adlarının anlamları, varlık adlarından çok daha zengindir; çünkü oldukça değişik varlıkların aynı eylemi yapıyor olmaları, eylemleri sayıca sınırlı kılarken, onların anlam yapılarını renklendirmiş ve dolayısıyla, sözlüklerdeki anlamlarının artmasına yol açmıştır.” (2013, s. 280).

Bu yazıda bas- eyleminin, tarihsel metinlerde karşılaşılan “yardım etmek” anlamından hareketle “sonra” anlamındaki *basa* edatının bu anlamı nasıl kazanmış olabileceğine dair değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Somut bir anlamı olan bas- “basmak, ezmek” anlamındaki fiilin, zamanla daha soyut anlamlar kazanarak “baskın yapmak, hakimiyet kurmak” ve Türklerde baskınlarda toplu hareket etme alışkanlığıyla “yardım etmek”

anlamlarını kazanmış olabileceği düşünülmektedir. Kaynaklarda bas- eylemi ile bağlantılı olduğu düşünülen basut “yardım” ve basutçı “yardımcı” sözcüklerinden de hareketle *basa* edatının “sonra” anlamına gelişi, tarihi metinlerdeki diğer edat kullanımlarından hareketle yorumlanmaya çalışılmıştır. Bas- eyleminin Tonyukuk yazıtında tespit edilen “yardım etmek” anlamı ve *basa* edatının anlamları, tarihsel metin ve sözlüklerden taranarak değerlendirilmiştir.

1.Basa Edatının Bas- Eylemi İle İlişkisi Kurulabilir mi?

Eski Türkçe döneminde sıklıkla kullanılan *basa* edatı, *Divânu Lugâtit-Türk* ve *Kutadgu Biliğ*’de (Ercilasun vd., 2014, s. 575; Arat, 1979, s. 60) “sonra”, dönemin sözlüklerinden biri olan *Drevnetyurkskiy Slovar*’da “sonra ve “ayrıca” anlamlarında tespit edilmiştir. (1969, s. 85). Li, sontakı olarak adlandırdığı bu yapının, Orhun, Kıpçak, Çağatay Türkçesi gibi tarihi lehçelerde sırasıyla “sonra, ve, bir de, ayrıca, ondan dolayı, daha daha, den başka, ötesinde; hemen sonra” anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (2004, s. 130). *Basa* edatının kendinden önce çıkma hali eklenmiş zamirlerle kullanıldığını belirten Hacıeminoğlu, sözcüğün anlamını “+dan sonra” olarak (2015, s. 12); *Eski Uygurcada Bağlaçlar* isimli çalışmasında Karahan ise sözcüğün çekim edatı ve bağlaç görevlerine değinerek cümle başında “sonra, sonrasında” anlamlarında kullanıldığını ifade etmişlerdir (2014, s. 70). Clauson, bas- eylemine -a zarf fiil ekinin eklenmesiyle oluşumunu işaret ettiği yapının, bas- “to press, crush, oppress, make a suprise attack” (bastırmak, ezmek, baskı altına almak, ani bir saldırı yapmak) anlamlarındaki fiilden gelişerek en erken dönemlerden beri kullanılan “ayrıca, sonra ve bundan sonra, sonraki” anlamlarını karşılayan zarf ve bağlaç formunda bir sözcük türü olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün Kuzey-doğu ve Kuzey-batı lehçelerinde yaşamasını şüpheyile karşılayan Clauson, morfemin Moğolcadan ödünçleme yahut da geri ödünçleme olduğunu düşünmektedir (1972, s. 370-371). Erdal, zarf fiil eki alarak kalıplaşmış yapılar arasında gösterdiği *basa* edatının bas- eyleminden geliştiğini; Räsänen de benzer şekilde *basa* edatının “drucken, pressen” (basmak) anlamına dayandığı eylemden gelişmiş bir yapı olduğunu belirtmişlerdir (1991, s. 403; 1969, s. 64). A. V. Gabain’in “sonra” anlamında gösterdiği edatı, fiil menşeli son çekim edatları başlığı altında göstermeyerek bu yapıyı *anta basa* şeklinde cümle başlatıcısı olarak değerlendirmiştir (2007, s. 139). Şinasi Tekin de benzer şekilde *basa* edatından müstakil olarak bahsetmeyerek cümle başı edatlar grubunda iki kelimenin yan yana gelerek oluşturduğu edatlar kısmında *iye basa* örneğinden söz etmiştir (2002, s. 95).

Basa edatının bas- eyleminden gelişerek ulaç biçimini almış bir sontakı olduğunu belirten ve bu haliyle çıkma hali ekli yapılardan sonra kullanılarak “+den sonra” anlamında sözcüğün pek çok lehçede yaşadığını belirten Li, Kırgızca *basa* “yine, daha, tekrar”; Altayca *baza* “yine, daha, tekrar”; Hakasça *paza* “gene, yine, ve”; Şorca *paza* “ve, yeniden, gene, yine, bir daha, daha, ve” anlamlarında Tuvacada ise *baza* şeklinde “ve, bir de, de” anlamlarında kullanıldığını, bunlara ek olarak sözcüğün Moğolcada *basa* şeklinde “tekrar, bir de, de, hala, daha” anlamlarında kullanıldığını belirtmiş ve Clauson’un sözcüğün Moğolcaya geçerek tekrar Sibiry lehçelerine geçmiş olabileceği yorumunu hatırlatmıştır

(2004, s. 129-130). Tietze, “fazla, baskın, üstün” alamlarında kaydettiği *basa* edatını bas-eyleminin zarf fiil eklenmiş hali olduğunu belirtmiştir (2016, s. 595). Bilgen de çalışmasında *basa* sözcüğünü bas- eyleminden gelişmiş olduğunu kaydetmiştir (1989, s. 34). K. Eraslan, eserinde *basa* edatını açıklarken W. Bang’ın bu edatın çok büyük ihtimalle zarf fiil kalıplaşması yoluyla oluştuğunu ve bas-“basmak, bastırmak” anlamındaki fiille ilgisi bulunamayacağı için sözcüğün Eski Farsçadaki *pasā* “göre, sonra”, *pasavā* “buna göre” anlamındaki yapılarla ilişkili olabileceği şeklindeki görüşlerine yer vermekle yetinmiştir (2012, s. 282). Bang, *Türkoloji Mektupları* isimli çalışmasında Moğ. *basa* “encore, derechef, aussi” (yeniden, ayrıca), Uyg. *basa*, Altayca, Teleütçede diğer şivelerde *paza* şeklinde *men paza suradım* “ben tekrar tekrar sordum” şeklinde kullanılan yapının bas-, bastır- eyleminden çıkmış ise de bunun pek mümkün görünmediğini böylelikle sözcüğün eski Farsçadaki *pasā* “göre, sonra”, *pasavā* “buna göre” kelimesinin bir ilgisi olduğunu düşünmekten başka bir hal çaresi kalmadığını belirtmiştir (1980, s. 41). İbrahim Taş, *basa* yapısı hakkında ihtiyatlı davranarak “belki de Fa. bas “sonra” sözcüğünden gelmiş olabilir” ifadelerini kullanarak görüş bildirmiştir (2009, s. 110). 2021 yılında *Handwörterbuch des Altuigurischen* adıyla Uygurcanın el sözlüğünü yayınlayan Wilkens, Sogd. ps’ ~ ps’h sözcüğüne dayandırdığı *basa* edatının anlamlarını “yeniden, yeni, sonra, bundan sonra, bundan başka, her zaman; bunun üzerine, ayrıca; müteakip, akabinde; ondan sonra gelen” anlamlarıyla anlamlandırmıştır. *Basa basa* yapısı için “tekrar tekrar, sürekli, daima, gittikçe fazla, arka arkaya, peş peşe”; *basa temin* için “biraz sonra, hemen arkasından”; *basakı* “sonraki, ertesi, ondan sonraki, diğer, başka” ve *basasinta* sözcüğü içinse “müteakip, sonra” anlamlarını vermiştir (2021, s. 145). Serkan Şen, *amtı munta men bolarnın basasinta barıp* “şimdi ben bunların arkasından varıp” şeklinde aktardığı cümlede *basasinta* sözcüğünü “arkasında” anlamıyla aktarmış ve sözcüğü bas- “eklemek” olarak belirlediği bir fiil tabanına dayandırmıştır (2014, s. 132).

Orta İran dillerinden Soğdça yahut eski Farsçadaki bir sözcükten geliştiği görüşlerinin yanında, Clauson, Räsänen, Erdal ve diğer bazı araştırmacıların Türkçe bas- eyleminden geliştiğini düşündüğü *basa* zarf ve edatının anlamına geçmeden önce, yine aynı araştırmacıların bas- eyleminden geliştiğini düşündükleri ve anlamsal bağlantıyı şüpheli buldukları Kâşgarlı Mahmud’un lügatinde “yardım, arka; acıyan, yardımcı” anlamlarıyla, KB dizininde de yine “yardım, arka, yardımcı” anlamlarıyla karşılanan basut “yardım, destek, yardımcı” sözcüğü üzerinde (DLT, 2006, s. 72; Arat, 1979, s. 61; Ercilasun&Akkoyunlu, 2014, s. 576) durmakta yarar vardır. Clauson, basut “destek, yardım” sözcüğünü bas- “to press, crush, oppress, make a suprise attack” (bastırmak, ezmek, baskı altına almak, ani bir saldırı yapmak) anlamındaki eyleme dayandırırken öncelikle “presumably” (muhtemelen) yorumuyla başlayarak “although the semantic connection is not close” (anlamsal bağlantısı yakın olmasa da) notuyla kaydetmiştir (1972, s. 372). Erdal da benzer şekilde bas- eylemine dayandırdığı basut sözcüğünün, eylemden ad yapan -(U)t ekiyle isim formuna geldiğini ancak sözcüğün “to press” (basmak) anlamındaki fiille ilişkilendirilmesinin zor olduğundan bahsetmiştir (1991, s. 314). İ. Taş *Kutadgu Bilig’de Sözcük Yapımı* adlı çalışmasında basut “yardım, arka” basutçı “yardımcı” sözcüklerinin bas- “basmak” eyleminden geldiğini belirtmiştir (2009, s.165).

Bas- eyleminin metinlerde ortaya çıkan anlamlarına bakıldığında; “basmak, bastırmak, ezmek, çökmek¹, hakimiyet kurmak, boyunduruk altına almak, mağlup etmek, yıkmak²” ve nihayet Tonyukuk II yazıtındaki “yardım etmek” anlamı meseleye farklı açılardan yaklaşılmasına müsaade etmektedir. Yazıtın Tekin ve Aydın tarafından yapılan aktarmalarında ve eserlerindeki sözlük bölümlerinde bas- eyleminin “yardım etmek” anlamı tesit edilmiştir (2012, s. 155; 2003, s. 99).

Keçe keltimiz kelmiş alp tedi tuymadı teñri umay ıdok yer suw basa berti erinç neke tezer biz “Geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu dedim. (Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?” (Aydın, 2012, s. 118).

Keçe keltimiz. Kelmiş Alp! Tidi, tuymadı. Teñri Umay ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? “ Geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Tekin, 2003, s. 90).

Günay ve Güngör, *Türklerin Dini Tarihi* isimli kitabında kutsal Yer-Su ruhlarının, Göktürklerin mukadderatını yönetmekte olduğunu, böylelikle Tonyukuk yazıtında Yer-Su ruhlarının yardımlarıyla düşmanların bastırılarak gafil avlandıklarını ifade etmiştir (2015, s. 53). İnan da benzer şekilde Orhun Yazıtları’ndan örnekler vererek mukaddes yer su ile ifade edilen mefhumun, koruyucu ruhlar ve vatanı temsil ettiğini belirtmiştir (1976, s. 31). Tabiatla yer alan tüm varlıkların, Gök-Tanrı tarafından geldiğine inanan ve tüm bunları yer-sub olarak açıklayan ve kutsallaştıran Türkler, bu maddi unsurlara manevi anlamlar yükleyerek onları yaşamlarının bir parçası haline getirmişlerdir (Dıngıl, 2012, s. iii).

Fiillerin temel anlamlarından, kullanımlarına bağlı olarak gelişen soyut anlamları, bu eylemlerin kullanıldıkları bağlam ve şartlarda yeni anlamlar kazanmıştır. Eski Türkçe döneminde yaygın şekilde “baskın yapmak, baskına uğratmak, boyunduruk altına almak” anlamında kullanılan bas- eylemine *Oguz tapa süledim ilki sü taşıkmış erti ekin sü evde erti üç oguz süsi basa kelti* “Oğuzlara doğru sefer ettim. Ordunun ilki sefere çıkmıştı. İkinci ordu karargâhta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı.” (Aydın, 2012, 92); *Atıg ıka bayur ertimiz kün yme tün yme yelü bardımız kırkızığ uka basdımız* “atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık. Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.” (Aydın, 2012, 114); *Yavlak sakınçlıg yagılarig alkunı barça adak asra kılıp köni nom üzä köntürgäy basgay utgay yegädgäy tep yarlıkadı* “kötü niyetli düşmanların hepsini ayak altına alıp (boyunduruk altına alıp) doğru öğreti ile üstün gelip yenecek diye buyurdu” (Ayazlı, 2012, s. 97) sıklıkla rastlanmaktadır. Eylemin müstakil olarak gerçekleştirilen bas- “basmak, ezmek” anlamlarından daha ziyade “baskın yap, hakimiyet kurmak,

¹ Ercilasun, bas- eyleminin Tonyukuk II yazıtında yukarda bahsi geçen paragraf kısmındaki örneği “basmak ve çökmek” anlamlarında aktarmıştır (2016, s. 157). Alıylmaz da aynı bölümdeki bas- eyleminin anlamını “basiretlerini bağlamak” anlamında değerlendirmiştir (2021, s. 367).

² Güner, çalışmasında bas- eyleminin “yıkmak” anlamına da yer vermiştir (2008, s.43).

boyunduruk altına almak” anlamlarına gelişiminde eylemin topluluk halinde yapılıyor oluşu, fiilin anlamında belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim Yusuf Has Hacıp, savaş taktiği konusunda Ögdülmiş’e: *Katıglan usandur usa bas kiçe/ keçe az üküşüg ne bilgey aç* “gayret et, düşmanı rahat bırakma, mümkün ise, gece baskını yap; gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğunun kim farkına varacak.” (Arat, 2007, s. 250) ifadelerini söyletmektedir. Köktürk yazıtlarında *uda bastımız* “uykuda bastık” ifadesiyle defaatle yer alan baskınlar göz önünde bulundurulduğunda, bunun sayıya dayalı bir savaş taktiği olduğu anlaşılmaktadır. Erdemir, Türklerin muhabere meydanlarına çok fazla at getirerek düşmana kalabalık bir ordunun onlara doğru gittiği izlenimi vererek düşmanları arasında korku yaratmaya çalıştıklarını, görünecekleri bir ortam olduğunda ise bizzat havaya toprak saçıp toz bulutu yaratarak sayılarını düşmana çok göstermek niyetinde olduklarını aktarmıştır (Akt. Erdemir, 2002, s. 932-942). Bu durum, baskınlarda ve savaşlarda sahip olunan sayının, savaşta fiziksel ve psikolojik üstünlük sağladığının göstergesidir. Gece baskınlarının bir başka nedeni ise düşmanlara ani şekilde saldırma imkânı tanınması ve karşıdaki düşmanın kendine saldıran ordu hakkında fikir sahibi olmadan herhangi bir strateji geliştirmesine müsaade etmeden savaşı galibiyetle sonuçlandırma düşüncesidir. Durmuş, Bozkır çevresinde bu tür baskınların, düşmanı ani bir saldırı karşısında hazırlıksız yakalayıp etkisiz hale getirdiğini ve bir çırpıda kesin sonuç almaya yönelik bu faaliyetin, Türkler tarafından özellikle düşman uyurken ani gece baskınları şeklinde yapıldığını belirtmiştir (2021, s. 253). Bazı savaşlarda sayıca az olunmasına karşın düşmanın yenilgiye uğratılması, Türklerin kendilerine has geliştirdikleri ve başarıyla tatbik ettikleri savaş taktiklerinden kaynaklanmaktadır. Savaş esnasında kendi sayılarını çok gösterme ve tam olarak sayılarını belli etmeme adına sergiledikleri eylemler, savaşlarda “sayı” kavramının aslında ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Kâşgarlı’nın Türklerin savaşçılıkları için yazdığı dizeler: *Alplar arıg alkušur/ Küç bir kılıp arkaşur /Bir bir üze alkaşur /Edgermedip ok atar* “Yiğitler kıyak öldürüyorlar, kuvvetlerini birleştirerek birbirlerine arka oluyorlar, birbirlerini öğüyorlar, düşünmeden ok atıyorlar.” (Harbi anlatarak diyor ki: Yiğitler birbirini öldürüyorlar, yardım ederek kuvvetlerini birleştiriyorlar, yardımlaşarak birbirlerini öğüyorlar, savaşta ölümden korkmayarak ok atıyorlar.) (Atalay, 2006, s. 237-238). Kafesoğlu da benzer şekilde Kutluk ve Tonyukuk’un Ötüken’ e yaptıkları baskın hazırlıklarında kendilerine destek amacıyla yeni kuvvetlerin katıldığından baskını bir araya gelerek oluşturduklarından bahsetmektedir (1998, s. 113).

Tüm bu ifadelerden anlaşıldığı gibi bir yere baskın yapıldığında, orası için savaşıldığında sayısal çokluk önemli görünmektedir. Kâşgarlı’nın da ifade ettiği gibi kuvvetlerini birleştirerek birbirlerine yardım etmeleri ve birbirlerini arkalayarak yardımlaşmaları savaşların kaderlerinde belirleyici ana unsur olarak görünmektedir. Tonyukuk yazıtında geçen bas- eyleminin “yardım etmek” anlamı da baskınların çokluk halinde yapılan bir faaliyet olmasına mukabil birikerek, birleşerek, Kâşgarlı’nın ifadeleriyle *Küç bir kılıp arkaşur* güçlerini birleştirerek, arkalaşıp, yardımlaşmak suretiyle gerçekleşmesinden bu anlamın ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim “yardım, arka, yardımcı”

anlamlarındaki *basut* sözcüğü ile “arkalamak, desteklemek, yardım etmek” anlamlarındaki *bas-* eyleminin semantik ilişkisi kurgulanabilir.

Yardım sözcüğünün “arkalamak, desteklemek” ile semantik ilişkisine metinlerde sıklıkla rastlanmaktadır. “Yardım” anlamındaki *basut* sözcüğünün “arka” anlamındaki sözcüklerle ikileme oluşturması ilgi çekicidir. Wilkens, sözlüğünde *art basut kıl-*: “helfen2” (yardım etmek2) (2021, s. 66) anlamında, Clauson ise *art basut bol-*: “desteklemek” ifadesini örneklendirmiştir (1972, s. 372). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da yardım anlamındaki sözcük için yine *art basut*; *yârı basut* örnekleri gösterilmiştir (Nadalyaev vd., 1969, s. 86). “Destek” anlamındaki bir başka sözcük olan ve Kutadgu Bilig’de sıklıkla kullanılan *yölek* sözcüğü de yine *arka* sözcüğüyle ikileme oluşturarak “yardım” ve “destek” anlamında sıklıkla kullanılmıştır. *Bayat bérđi barça tilemiş tilek/ bayat ok bolu bérđü arka yölek* “Tanrı bütün dileklerini verdi; bundan sonra da Tanrı dâima sana arka ve destek olsun.” (Arat, 2007, s.26); *ya rab üste devlet tükel kıl tilek/ kamuğ işte bolğıl sen arka yölek* “Ey rabbim, sen onun devletini arttır; bütün dileklerini yerine getir, her işinde arka ol, destek ol.” (Arat, 2007, s.28).

2. Basa Edatının “Sonra” Anlamını Kazanması

Türkçede edat olarak kullanılan ve genel olarak yukarıda özetlendiği gibi “sonra” anlamında kullanılan *basa* yapısı hakkında araştırmacıların genel kabulü *bas-* eyleminin -a zarf fiil ekini alarak kalıplaşması ve zarf ve edat formunda kullanılmasından meydana geldiği yönündedir. Cümle içerisinde *basa* sözcüğünün kullanımlarına bakılacak olursa:

Men anta basa keltim “ben ondan sonra geldim.” (Atalay, 2006, s. 224.)

Anta basa ulug bedük bazkanların tokıyurlar “bundan sonra büyük, yüce yüksek ve yabancı hükümdarları döverler.” (Tekin, 2019, s. 152).

Montag teg yarlıkamışta basa ötrü daranı nomug nomlayu yarlıkadı “böyle diyip buyurduktan sonra Dhāranī öğretisini anlatarak buyurdu.” İfadesinde olduğu gibi Li, *basa* sontakısının “sonra” anlamındaki bir başka sontakı olan *ötrü* sözcüğü ile ikileme oluşturarak da kullanılabildiğini belirtmiştir. Li, çalışmasında *basa* sontakısının, Uygurcadaki bazı kullanımları için sınırlı kullanılan bu sontakının, Uygurcada “arka, sırt” anlamında bir *ad olarak* kalma ve çıkma hal eklerini alarak da kullanıldığını belirterek şu örnekleri sıralamıştır: *Amtı men bolarnıñ basasında barıp, sınayu baka köreyin tip sakınıp ötrü olarnıñ basasında iderü bardı* “Şimdi ben bunların arkasından gidip, sınayarak bakayım diye düşünüp onların arkasından takip ederek gitti”; *Küsüşlüg önlüg yırtınçüdeki sansız üküş teñriler teñri burkan basasında bardılar* “Kāma-dhātu ve Rūpa-dhātu’daki (İstekli ve renkli dünyadaki) sayısız çok tanrılar, tanrı Buddha’nın arkasından gittiler.” (2004, s. 130-131).

Yaygın şekilde “sonra” anlamında, ancak “ardında, arkasında” anlamlarıyla da kullanılan *basa* sözcüğünün bu kullanımları, Türkçede örnekleri bulunan semantik dayanağı olan bir gelişimdir. Eski Türkçede *kedin* şeklinde kullanılan ve “ardında, arkasında ve sonrasında” anlamlarında kullanılan sözcük, Türkçenin semantik gelişimine uygun şekilde *arka* ve *sonra* sözcükleri arasındaki semantik bağı ortaya koyacak şekilde gelişim

göstermiştir. Clauson, *ke*’nin sözcüğü için “behind, afterwards, westwards”(arka, sonrasında ve batı) anlamlarını işaret etmiş ve sözcüğün kökenini *ke: olarak göstermiştir (1972, s. 704). Eski Türkçede *ke- kökünden geliştiği düşünülen ve “arka, geri, batı, sonra” anlamlarına gelen sözcükler bulunmaktadır. Erdal, *A Grammar of Old Turkic* isimli eserinde *kesrā* (*ke+*sin*+*re*), *ke*+*n*, *ke*+*din*, *ke*+*ç*, *ke*+*çe* ve *ke*+*rü* (<*ke+*gerü*) sözcüklerinin kanıtlanmış *ke kökünden geliştiğini belirtmiştir (2004, s. 179). Sevortyan, *kesrū*, *kerū* ve aynı kökten saydığı *kidin* “sonra” sözcüğünün kökünü zikredilen köke bağlamıştır (Akt. Ata, 2012, s. 3), Eraslan, Eski Uygur Türkçesi için “sonra” anlamında kullanılan *kedin*/*kén*/*kin* çekim edatlarının varlığından bahsetmiştir (2012, s. 299). Wilkens da benzer şekilde *kerū* “batı, arka”, *ken* “den sonra, sonra, sonraki”, *kedin* “geri, batı, arka” (2021, s. 362,363,367) örneklerini sıralamıştır. Orta Türkçe sözlüklerinde de *keri* “sonra, den sonra, nihayet”; “geri arka” ve aynı kökten gelişip semantik bağı bulunan *keç* “geç” sözcükleri bu anlamlarıyla gösterilmiştir. Boeschoten, yine *kedin*/*keyin* “daha sonra” *kerū* “geriye doğru” anlamında *ke kökünden geliştiği örneklendirilmiştir (Toparlı, 2007, s. 135, 139; Boeschoten, 2022, s. 157-164). *Kedin*, *ken*, *kerū*, *keç*, *keçe* gibi sözcüklerin ortak noktaları bu sözcüklerin “geri” ve “arka” anlamından gelişen bir kökten türemiş olmalarıdır. Bu sözcüklerin bazıları kullanıldıkları bağlama uygun olarak “sonra” anlamlarını da kazanmışlardır. Dil mantığına göre geride ve arkada olan şeyin önünde sayılıyor olmamız, kendimizi önde telakki etmemize ve diğer kişi ve durumların sonramızda kalmasına neden olan semantik bir yaklaşım olmalıdır. Nitekim Eski Türkçede Erdal, Gabain ve Li tarafından ö- “geçmek” eyleminin ettirgenlik biçiminin ulaş biçimi olarak değerlendirilen (1991, s. 729; 2007, s. 281; 2004, s. 377) ötrü<öt-kür-ü “sonra” edatı, muhtemelen benzer bir mantıkla oluşmuş “sonralık” anlamını, “geçirmek” anlamından hareketle “geride, arkada bırakmak” anlamıyla ilişkilendirilerek kazanmış olmalıdır. Yine *arka* ve *sonra* sözcüklerinin anlam ilişkisini açıklayacak bir başka edat son “son ve arka” anlamlarına gelmektedir. *Gülüstan Tercümesi*’nde *Kārvān soynınça bir karı er kelür idi* “Kervanın ardınca bir ihtiyar adam gelir idi”. Li, *basa* ve *son* edatlarının ikileme oluşturduğu örnekleri de eserinde sunmaktadır (Akt. Li 2004, s. 424-425).

Türkçede -A, -U gibi zarf fiil eklerini alarak bir fiilden gelişen ve zamanla kalıplaşma bildiren zarf ve edatlar bulunmaktadır. Oza, ötrü, aşnu vb. gibi fiil menşeli oluşum gösteren zarf ve edat teşkilleri, Türkçenin bünyesinde gelişim göstererek var olmuş yapılardır. Bilhassa eylemler ve onların semantik anlamlarından hareketle oluşmuş ve zaman bildiren zarf ve edatların anlamsal gelişimleri bağlı bulundukları eylemden izler taşır. Aşnu: aşun- <*aş-u-n “aş-, önce gelmek”ten “önce” (Gabain, 2007, s. 274), oza: oz-geçmek, aşmak; kaçmak, kurtulmak; başkasından ileri geçmek eyleminin (Li, 2004, s. 351) zarf fiil ekinin eklenmesiyle kalıplaşmış halde “önce” anlamında kullanılmasına ötkür-: <öt-gür-ü “geçirmek”ten “sonra” (Li, 2004, s. 351; Gabain, 2007, s. 94; Şirin, 2015, s. 296) anlamına gelişim göstermiş bazı örneklerdir. Türkçenin yapısında, anlamında semantik olarak “ileri” ve “geri” anlamları taşıyan eylemlerin zaman anlamı belirten zarf ve edatlara gelişimleri buradaki birkaç eylemde de görülebilmektedir.

Clauson, Räsänen ve Erdal’ın düşüncelerinden hareket edildiğinde *bas*- “basmak” anlamındaki bir fiilden oluştuğu düşünülen fakat anlamsal olarak ilgisi kurulmakta

zorlanılan *basa* yapısının, Türklerde baskınların arkalanarak ve yardımlaşarak sayı olarak çoklukla ve birlikte yapılan bir eylem olmasından doğan, “arkalamak, desteklemek, yardım etmek” anlamına gelişen bas- eylemine dayandığı ve nihayet Tonyukuk yazıtında bu anlamın aktarıldığı görülmektedir. Bas- eyleminden gelişen ve *basut* ve *basutçı* sözcüklerinin art ve arka sözcükleriyle oluşturduğu ikilemeler ve anlamsal olarak yardımın arka sözcükleriyle olan bağıntısı bugün de “arkalamak” ve “arkadaş” sözcükleriyle Türkiye Türkçesinde tanıklanmaktadır. “Arkalamak, desteklemek, yardım etmek” anlamındaki bir fiilin arka ile bağlantısından arkada bulunan şeylerin bizim gerimizde ve sonramızda kalıyor olması kedin>keyin gelişiminde olduğu gibi *basa* sözcüğünün semantik olarak “sonra” anlamına gelişmesine neden olmuş olabileceği düşünülmektedir.

Sonuç:

- Fiiller anlamlarını durum ve şartlara bağlı olarak kazanmaktadırlar. Eylemlerin kullanım sıklıkları, onların yeni anlam kazanmalarına sebep olmaktadır. Eylemler genellikle somut anlamdayken kullanımlarına bağlı olarak soyut anlamlar geliştirebilirler. Bir eylemin oluşum biçimi, onun anlamı üzerinde etkilidir. Türklerin baskınlarını Kâşgarlı'nın ifadelerinde belirttiği üzere birikerek ve birbirlerini arkalayarak yapıyor oluşu, bas- eyleminin temel anlamından, yeni soyut bir anlam kazanarak “arkala, desteklemek ve nihayet yardım etmek” anlamının gelişimine neden olmuş olabilir.
- Bas- eylemi “basmak, ezmek, hakimiyet sağlamak” anlamlarının yanında Tonyukuk yazıtında “yardım etmek” anlamıyla da kaydedilmiştir. Araştırmacıların kaynaklarda *basut* ve *basutçı* “yardım ve yardımcı” anlamlarındaki sözcükler için bas- fiilini işaret etmeleri bas- fiilinin “arkalamak, yardım etmek” anlamlarını kazanmış olabileceğini düşündürmektedir.
- Sözlük ve kaynak eserlerde *basut* sözcüğünün *art basut kıl-*, *art basut bol-* gibi “arka” anlamındaki bir sözcüklerle kullanımı, tarihi metinlerdeki *arka yölek* vb. “arka ve yardım” sözcüklerinin semantik ilişkisi bas- “baskın yap-” eyleminin Türklerde geriden gelen kuvvetlerin varlığı ile ilişkiyi ortaya koymaktadır. Nitekim Türkler, baskınlarda arkadan destek sağlayacak ekipler getirip birleşerek birbirlerini arkalayarak baskın yapabilmektedir.
- *Basa* “sonra” sözcüğü araştırmacıların beyan ettikleri üzere bas- eylemine –a zarf fiil ekinin getirilmesi ile oluşmuştur. Pek çok araştırmacı bu yapının bas- “basmak” eyleminden geliştiğini ancak semantik bağının şüpheli olduğunu belirtmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere bas- eylemi baskınlarda yardımlaşma ihtiyacıyla “arkalamak ve yardımlaşmak” anlamlarını kazanmış olabilir. Böyle bir anlamdan hareketle *basa* sözcüğünün tarihi metinlerde “arka ve geri” anlamlarını açıklamak daha kolay hale gelebilecektir.

- Türkçede “arka, geri” anlamlarındaki bir kökten gelişerek “sonra” anlamını kazanan *kidin>kiyin* edatı gibi *basa* edatı da metinlerde “geri, arka” ve “sonra” anlamlarını yüklenmiş durumdadır. Bu şekilde gelişim gösteren ve benzer anlam örüntülerine sahip edatlar (son vb.) da bu savı destekler niteliktedir.
- “Arka” ve “geri” anlamlarındaki edatların “sonra” anlamını kazanışı, ardımızda, gerimizde kalan her şeyin semantik olarak sonramızda kalıyor oluşu, Eski Türkçede gelişimi olan tanıklanabilen örneklerdendir. Böylelikle *basa* “sonra” edatının, arka ve geri ile bağlantısından bu anlamı nasıl kazanmış olabileceği öngörülebilir.
- Türkçede bulunan edat yapılarına bakıldığında pek çoğunun dilin kendi eylem ve adlarından ortaya çıktığı görülmektedir. *Ötrü*, *aşnu* gibi yapıların da benzer semantik ilgilerle zamansal anlam kazandıkları görülmektedir. Türkçede ileri ve geri yatay eksenleri işaretleyen fiillerden gelişmiş ve zarf fiil kalıplaşması yoluyla oluşmuş pek çok edat bulunmaktadır. Bu örneklerden hareketle *basa* edatının alıntı bir sözcükten ziyade Türkçe kökenli bir sözcük yapısı olduğu düşünülmektedir.

Kısaltmalar:

DLT: Dîvânu Lugâtit-Türk

KB: Kutadgu Bilig

Moğ.: Moğolca

Kaynaklar | References

- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe yazıları*. Multilingual Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig (I metin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig (III index)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ata, A. (2012). Rayland nüshası satırarası Türkçe kur'an tercimesi'nde hapax. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 1-12.
- Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî- Türk (dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî- Türk (çeviri) cilt III*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk sudur VI. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Bang K., W. (1980). *Berlindeki Macar enstitüsünden Türkoloji mektupları*. (Çev. Şinasi Tekin), Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Bilgen, İ. (1989). *Dîvânı Lügâti't Türk'te söz yapımı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Boeschoten, H. (2022). *A dictionary of early middle Turkic*. Brill.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Calerondon Press.
- Dıngıl, F. A. (2012). *İslam öncesi Türk kültüründe kutsallık ifade eden maddi unsurlar* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Durmuş, E. (2021). Eski Türklerin savaş taktikleri ve savaş alanındaki uygulamaları. *Akademik Bakış*, 15(29), 243-262.
- Ercilasun A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. Dergah Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon vol I*. Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdemir, H. P. (2022). Yabancı yazarlara göre Türklerde savaş ve taktik. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içinde* (s. 938-943). Yeni Türkiye Yayınları.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2015). *Türklerin dini tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Güner, Galip (2008). *Karahanlı Türkçesinde fiil* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Hacıminoğlu, N. (2015). *Türk dilinde edatlar*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi.

- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. Ötüken Yayınları.
- Karaağaç G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2014). *Eski Uygurcada bağlaçlar*. Grafiker Yayınları.
- Kovacs, E. (2011). Polysemy in traditional vs. cognitive linguistics. *Eger Journal of English Studies*. XI, 3-19.
- Li, Y. S. (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. Kebikeç Yayınları.
- Nadalyaev V. M., Nasilov D. M., Tenişev E. R., Şerbak A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Academia Nauk Cccr.
- Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi dersleri*. Kesit Yayınları.
- Şirin, H. (2015). *Kültigin yazıtı*. Bilge Kültür Sanat Kitabevi.
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2002). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı Dil- Kültür- Sanat II. Cilt içinde*. (69-119). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II. Maytrisimit, burkancıların mehdisi maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları*. Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati (Cilt I A-B)*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.